

ПРАВА ЛЮДИНИ: СУТЬ, ЗМІСТ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 4(31), с. 75–79

Поняття та сутнісний зміст “прав людини” є достатньо складним і маловивченим феноменом. Хоча воно виникло давно, однак до сьогодні не є однозначним, що в реальній соціальній, правовій, суспільно-політичній практиці ускладнює його реалізацію.

Права людини, їх розуміння, визначення, створення механізмів і засад для практичної реалізації на сьогодні є важливішими складовими, без яких забезпечити поступальний суспільний розвиток, особливо країн, що трансформуються, перебудовуються, формуються як суспільства демократичні, неможливо.

Основу розгляду феномену “права людини” як цілісної, складної і багатоаспектної субстанції, становить філософія права, реальні ідеї свободи та справедливості, ідеї про людську гідність як найвищі соціальні цінності держав і суспільства. Ці ідеї у XVII–XVIII ст. були висловлені такими видатними просвітителями, філософами: Д. Локком, Ш.-Л. Монтеск’є, Ж.-Ж. Руссо та ін. Вони доводили, що людина має об’єктивні природні, невід’ємні права (право на життя, право на свободу та ін.), які належать їй власне від народження і які не можуть бути відчужені ні державою, ні суспільством за будь-яких обставин. Ці філософсько-правові положення були юридично закріплені в нормативно-правових актах того часу, зокрема британській Великій Хартії Вільностей 1215 р., Петиції про право 1628 р., Хабеас Корпус Акт 1679 р. (Велика Британія) [180] та інших юридичних нормативних документах, які і нині відіграють важливу роль у розвитку сучасної юриспруденції і філософії права, в реальній соціальній практиці.

Найповніше до пояснення поняття “права людини” свого часу підійшов голландський мислитель XVII ст. Гуго Гроцій, який пояснював такі права, обґрунтовуючи договірне походження держави. За його переконанням, джерелом природного права є сама розумна природа людини як со-

ціальної істоти, якій властиво прагнення до спілкування, діяльності спільно з іншими. При цьому він підкреслював, що має на увазі “не будь-яке товариство, а саме прагнення до спокійного спілкування з собі подібними” [6, 34]. Тобто, державу, суспільство Г. Гроцій розглядав як цілісні, комплексні системи, що функціонують на певних закономірностях.

Зазначимо, що в сучасній соціальній літературі бракує більш-менш усталеного пояснення прав людини як складного суспільного, соціального феномену.

Права людини, за усієї, здавалося б, зрозумілості цього явища, — складний і неоднозначний феномен, що потребує досить ретельного дослідження. Йдеться передусім про: а) загальну етимологію явища; б) його сутнісні особливості і зміст; в) про теоретико-методологічне його пояснення.

Зазначимо, що інтерес до поняття “права людини” ми виявляємо ще в давньогрецькій і давньоримській правових системах і в громадській думці. Хоча вважається, що саме по собі поняття “права людини” в Європі до XII ст. не знали. Повноцінна теорія прав виникла лише наприкінці XIV ст. і була обґрунтована в працях Жерсона та його однодумців.

Саме тоді на законодавчому рівні були закріплені основні права і свободи людини, які використовуються й сьогодні. Так, у Франції 26 серпня 1789 р. була проголошена “Декларація прав і свобод людини і громадянина”, в Америці 26 вересня того ж року — “Біль про права” (поправка до Конституції США). Фактично, аж до соціальних потрясінь XX ст. — Першої світової війни, Жов-

тневої революції 1917 р., Другої світової війни — навіть у державах з давніми республіканськими та демократичними і доволі усталеними традиціями не визнавалася не тільки рівність всіх людей, а й можливість захисту людини, за якою визнаються індивідуальність і повна повага до його прав і свобод незалежно від поглядів, рівня культури, освіти, місця в суспільстві, добробуту, раси, національності та кольору шкіри. Достатньо пригадати ставлення до євреїв та інших національностей у нацистській Німеччині, ситуацію з національними меншинами в інших країнах.

Небезпідставно вважається, що найбільш чітко розуміння поняття “права людини”, а відтак, і розуміння правового статусу людини і громадянина було сформульоване в Американській Декларації 1776 р. У ній сказано, що: “... всі люди створені рівними, і всі вони обдаровані своїм творцем рівними невідчужуваними правами, до яких належить життя, свобода та прагнення до щастя” [1, 228]. Проте визнання суспільством правового статусу людини і громадянина припускало не тільки певний суспільний договір, який закликав людей поважати особу, а й створення правової системи, яка захищає людину від свавілля влади. Історія людства показала, що права та свободи людини не можуть бути обмежені національними кордонами, оскільки всі найбільші світові події, незалежно від територіальних, ідеологічних або інших бар’єрів, накладають на неї свій відбиток. А відтак цілком закономірно, що світова спільнота прийшла до розуміння й усвідомлення правового статусу людини та громадянина як найважливішої фундаментальної проблеми, предмета філософії та інших соціально-гуманітарних наук, хоча це розуміння не є однозначним.

Ставлення до ідей прав і свобод людини багато в чому стало більш можливим і практично реалізованим завдяки заснованій у 1945 р. Організації Об’єднаних Націй та її діяльності у ХХ ст. Її основним завданням є підтримка миру, безпеки, визнання правового статусу людини і громадянина та поширення ідей про ці права. Знаменно, що 10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла “Загальну декларацію прав людини” [8]. Вперше у міжнародній практиці “Декларація” відобразила ідею про нерозривний зв’язок та взаємообумовленість усього комплексу основних прав та свобод людини. Це положення знайшло подальший розвиток у резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 4 грудня 1986 р.: “Всі права людини і основні свободи неподільні і взаємозалежні; розвиток та захист однієї категорії прав

не можуть служити приводом або виправданням для звільнення держав від розвитку та захисту інших прав” [8].

І все ж у сучасній спеціальній літературі немає більш-менш усталеного розуміння поняття “права людини”. Так, М. Ф. Головатий і М. Б. Панасюк “права людини” розглядають “у широкому значенні як права індивіда, що є членом суспільства, тобто як права особистості. З точки зору їх статусу, такі права є передусім певними ідеями політичного, морального, правового характеру і через різні форми суспільної свідомості відображають вимоги, претензії різних класів і соціальних груп суспільства, продиктовані умовами життя, рівнем соціального розвитку. У цьому сенсі права людини репрезентують громадську думку і спрямовані на досягнення суспільних ідеалів”. Права людини, вважають автори, — це база, основоположний принцип і критерій в освоєнні соціального простору, його інформатизації і технологізації [5, 322].

Зазначені автори головним чином виділяють права людини економічні і соціальні. Права людини економічні — це відповідні правові норми, які визначають місце людини в економічному житті, забезпечують їй можливість мати, користуватися і розпоряджатися економічними благами й цінностями.

Щодо соціальних прав, то це правові норми, які визначають місце людини в соціальній сфері суспільства, забезпечують їй можливість мати, користуватися і розпоряджатися соціальними благами [5, 322].

Значно ширше, об’ємніше феномен “права людини” пояснюють автори Етнократологічного словника [7], який було видано в Києві (МАУП) у 2007 р. “Права людини (*human rights*), — пишуть автори словника, — це: а) права, які має людина як жива істота; б) у ширшому значенні — права індивіда як члена суспільства; в) права, які охороняє держава, узаконені конституцією чи іншими актами свободи людини, що зумовлюють їй можливість діяти і чинити певним чином; г) система економічних, соціальних, політичних і юридичних прав і гарантій, спрямованих на розвиток людини; д) невід’ємні та обов’язкові для дотримання всіма громадянами політичні, економічні, соціальні, культурні та інші можливості життєдіяльності, надані людині від природи, без яких вона не може повноцінно існувати як людська істота; е) права індивіда як члена суспільства, права особистості” [7, 448].

У такому широкому визначенні поняття “права людини” доволі чітко постає те, що такі пра-

ва є насамперед певними ідеями політичного, морального, правового характеру, які через різні форми суспільної свідомості відображають вимоги, претензії різних класів і соціальних груп суспільства, продиктовані умовами життя, рівнем соціального розвитку.

Автори Короткого оксфордського політичного словника (2005) зазначали, що права людини “визначають мінімальні умови людської гідності і стерпного життя”, поділяючи їх на кілька поколінь: перше — громадсько-політичні права, які обмежують те, що інші (зокрема й держава) можуть заподіяти людині (право на життя, свободу і свободу від тортур); друге — соціально-економічні права, які вимагають активної підтримки (наприклад, надання урядові певних повноважень); третє покоління — право на мир, розвиток і гуманітарну допомогу.

Зазначимо і те, що в системі суспільних наук з останньої чверті ХХ ст. розпочала формуватися навіть окрема галузь наукових знань, що стала іменуватися як наука про права людини. Ідея появи такої науки виникла фактично у країнах розвиненої демократії ще у 70–80-ті роки ХХ ст., а на так званому пострадянському просторі, у СРСР, в Україні — на початку 90-х років ХХ ст. Свого часу історію цього питання (і процесу) детально описав В. А. Карташкін [9]. А потім, у 1982 р. положення, згідно з яким наука не обмежена рамками національного або світового правопорядку і не є юридичною наукою, обґрунтував відомий французький учений К. Вазак [10, 123]. При цьому, як писав російський суспільствознавець Н. В. Бряник, проблеми прав людини “є предметом усіх галузей суспільствознавства та ряду природничих наук. Юридична наука в галузі вивчення прав людини має свій предмет” [3, 36]. Політологічною проблемою тут є побудова фактично універсальних механізмів щодо гарантій прав людини, їх забезпечення, яка включає при цьому і міжнародний та внутрішньодержавний механізми.

Суттєве значення проблема реалізації прав людини має у різних країнах світу. До того ж жодна з суспільних наук, які існують нині, не в змозі власними силами пізнати весь цей суперечливий процес. Тобто, це процес міждисциплінарний, комплексний.

Суттєвий характер не тільки політичної стабільності на національному рівні, а й системи прав людини в умовах перехідного періоду підкреслюють правознавчі праці таких, зокрема, вітчизняних дослідників, як В. А. Трофименко, Т. І. Фулей та ін. Доробком першого стало дослідження розуму та волі як антропологічних основ

права, другий заклав основи дослідження проблем упровадження в Україні сучасних загальнолюдських принципів права. Названі та інші науковці виводять політологічне дослідження проблем захисту прав людини до системи координат практичного нормативно-правового регулювання зазначеної сфери. Разом з тим, істотні аспекти логічного взаємозв'язку політичної стабільності та правозахисту у сфері прав особи та громадянина залишилися поза увагою, що є важливою проблемою.

Звернемо увагу й на те, що в галузі правознавчих наук проблеми сучасного змісту прав людини, специфічного розуміння правовідносин в Україні та імплементації міжнародних норм з прав людини безпосередньо до українського законодавства здійснювали такі вчені, як А. В. Соловійов (право людини на життя: цивільно-правові аспекти), М. Аль Сулайбі (реалізація в Палестинській Автономії міжнародних стандартів з прав і свобод людини), В. В. Сокурєнко (роль соціальної справедливості в розбудові правової соціальної держави), А. М. Смирнов (правовий статус жертв правосуддя та зловживання владою як особливий вид правового статусу людини), Н. М. Сергієнко (застосування європейського досвіду норм міжнародного права органами конституційної юрисдикції), А. В. Самотуга (особисті права і свободи людини у США та їх захист поліцією), В. А. Рудик (юридичні гарантії права людини на соціальний захист в Україні), О. Г. Рогова (право на життя в системі прав людини), Н. С. Ракша (адміністративно-правове забезпечення права громадян на освіту), Н. М. Раданович (національна імплементація міжнародних договорів щодо прав людини: загальнотеоретичне дослідження), С. П. Рабінович (права людини у природно-правовій думці неотомізму), Ж. М. Пустовіт (основні соціальні права та свободи людини і громадянина в Україні), М. М. Пурей (право на працю в Україні в умовах ринкової економіки), І. К. Полховська (конституційний принцип рівності людини і громадянина в Україні), Т. І. Пашук (право людини на ефективний державний захист її прав та свобод), А. В. Пазюк (міжнародно-правовий захист права людини на приватність персоніфікованої інформації), В. С. Олійник (конституційне право людини на особисту недоторканність і його забезпечення органами внутрішніх справ України), О. І. Наливайко (теоретико-правові проблеми захисту прав людини), О. А. Мірошніченко (право людини на життя (теорія та практика міжнародного співробітництва), В. М. Малишко (конституційне право людини на свободу світогляду і

віросповідання), С. В. Максименко (міжнародно-правове регулювання права на свободу пересування і вибір місця проживання), Л. М. Липачова (реалізація конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського Суду з прав людини), Ю. Ф. Кравченко (свобода як принцип демократичної правової держави), А. П. Заєць (правова держава в Україні: концепція і механізми реалізації), Т. М. Заворотченко (конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні), Л. Г. огли Гусейнов (відповідальність держав за порушення міжнародних зобов'язань у галузі прав людини), Й. І. Горінецький (правоохоронна функція держав Центральної Європи), Л. Ю. Гіждіван (становлення та розвиток співробітництва України з Радою Європи у сфері прав людини), В. П. Васьковська (право людини на безпеку та конституційно-правовий механізм його забезпечення), С. П. Мороз (ідея прав людини у політико-правовій думці України (IX — початок XX ст.)), М. Ф. Анісімова (зобов'язання України щодо прав людини у зв'язку зі вступом до Ради Європи). Зазначені праці комплексно та фундаментально висвітили проблематику прав людини, проте лише частково зверталися до проблематики політичної стабільності в сучасній Україні. Так, на думку С. Віцина, наука про права людини об'єднує всі науки та збагачується ними. Вона, вважає автор, домінує над ними і є “наукою наук” [2, 46]. Важко сказати, наскільки це так, однак така думка не є поодиноким. “Наука про права людини, — писав він, — вивчає індивіда, який живе у певній державі, яка, будучи звинуваченою у правопорушенні та будучи жертвою війни, захищається законом за допомогою втручання судді або міжнародних організацій. Права цієї людини, особливо право на рівність, поєднуються з вимогами громадського порядку” [2, 47]. У цій позиції важливим є те, що як основна проблема зазначеної науки, розглядаються саме не права людини самі по собі, а їх практичний захист. Щодо правового захисту, то він розглядається ним як багатоаспектне, складне явище: як своєрідний різновид соціального захисту людини, як правовий процес, як міжгалузевий правовий інститут і т. ін. Сам термін “правозахисний” з цих позицій можна також розглядати у двох взаємопов'язаних аспектах: у традиційному, тобто йдеться про діяльність окремих неурядових громадських організацій, а також про діяльність державних органів і громадських організацій, що обстоюють права людини.

Основними актами, які регулюють цивільні і політичні права на міжнародному рівні, є “Загаль-

на декларація прав людини” від 10 грудня 1948 р., “Пакт про цивільні і політичні права” від 19 грудня 1966 р., “Конвенція про попередження злочину геноциду і покаранні за нього” від 9 грудня 1948 р., “Конвенція про припинення злочину апартеїду і покаранні за нього” від 30 листопада 1973 р., “Конвенція проти катувань і інших жорстоких, нелюдських чи принижуючих гідність видів поведінки і покарання” від 10 грудня 1984 р. і “Європейська Конвенція про захист прав людини й основних свобод” від 4 листопада 1950 р. тощо.

Окремо слід вести мову про термін “права людини” у його практично-прикладному плані, оскільки цей термін помітну роль почав відігравати фактично лише в другій половині XX ст. До цього права людини називали не інакше як “природні права”, або “права чоловіка”.

Посилення уваги до терміну і самого явища “права людини” пояснюється насамперед тим, що такі права є своєрідним стандартом у стосунках між людиною (індивідом) і владою. Останнім часом, у процесі глобалізації, розвитку інформаційних та інших систем, стосунки людини і влади надто ускладнилися. Даються взнаки широкі й інтегральні процеси демократизації суспільств, автономізації людини (особистості).

З іншого боку, права людини є межею втручання держави у життя людини (особистості), певним способом (інструментом) обмеження, поділу, демократизації влади.

У процесі наукового дослідження феномену “права людини” викладені вище аспекти потребують об'єктивного і предметного врахування.

Отже, щодо загального визначення поняття “права людини” та його сутнісного змісту необхідно зазначити й таке. Хоча відсутній більш-менш усталений підхід і пояснення феномену “права людини”, основний перелік цих прав закріплений у Загальній декларації прав людини (1948 р.) та в двох окремих міжнародних конвенціях (1966 р.).

Дуже важливо й те, що в у сучасному світі головним чином розрізняють права й свободи громадянина та права людини як права державні та права недержавні. Особливість останніх полягає в тому, що вони не мають позитивного, волевстановленого, навмисного характеру, а випливають із самого суспільного ества, є приписом, наданим людям із позадержавних, позаюридичних сфер. Залежно від того, якою мірою встановлені державою норми, права й свободи кореспондують з природними правами людини, визначають рівень демократичності й справедливості існуючого ладу.

Література

1. Алексеев С. С. Права: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М.: Статут, 1999. — 662 с.
2. Анісімова М. Ф. Зобов'язання України щодо прав людини у зв'язку зі вступом до Ради Європи: Автореферат дис. ... на здобуття наук. ступ. 12.00.11 [Електронний ресурс]. — К., 2001. — 16 с.
3. Бряник Н. В. Право и власть: философские акценты // Философия права. — 2001. — № 1. — С. 34–43.
4. Вицин С. Е. От формирования судебной системы к ее реформированию // Российская юстиция. — 2001. — № 4. — С. 45–51.
5. Головатий М. Ф. Соціальна політика і соціальна робота: Термінол.-понятійн. словн. / М. Ф. Головатий, М. Б. Панасюк. — К.: МАУП, 2005. — 560 с.
6. Гроций Г. О праве войны и мира. — М.: Знание, 1956. — 389 с.
7. Етнократологічний словник: Енцикл.-довід. слов. / За ред. О. В. Антонюка, М. Ф. Головатого, Г. В. Щокіна. — К.: МАУП, 2007. — 576 с.
8. Загальна декларація прав людини ООН. Декларація // Міжнар. документ від 10.12.1948. — [Електронний ресурс]. — <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=999015>
9. Карташкин В. А. Международная защита прав человека (Основные проблемы сотрудничества государств). — М.: Прогресс, 1976. — 368 с.
10. Vazak K. A. 30-year struggle / K. Vazak / UNESCO courier, 1977 — Nov. — 230 p.

Дослідження проблеми “права людини” потребує чіткого теоретико-методологічного визначення її сутності, змісту, характеру прояву і реалізації.

Изучение проблемы “права человека” требует четкого теоретико-методологического определения ее сути, содержания, характера проявления и реализации.

The research of the problem of human rights requires a clear theoretical-methodological essence of the content and nature of manifestation and realization

Надійшла 5 вересня 2011 р.